# Horthy Miklós felelőssége*

Ungváry Krisztián neve mindenki számára ismerős, aki érdeklődik a 20. századi magyar történelem iránt.[1] Munkái – és nem csak a Budapest ostromáról vagy a magyar honvédség második világháború alatti tevékenységéről szóló könyvei – a történettudományon belül és azon kívül is komoly érdeklődést váltottak és váltanak ki.[2] *A Horthy-rendszer mérlege* című könyve, amelyért elnyerte az MTA doktora címet, szakmai és közéleti vitát is kiváltott.[3] Tekintettel arra, hogy Horthy Miklós fővezéri és kormányzói tevékenysége évek óta élénk közéleti viták tárgyát képezi, Ungváry újabb, tavasszal megjelent könyve is minden bizonnyal nem marad visszhangtalan.

A szerző célja, mint a kötet címéből kiderül, összefoglalni, hogy „milyen felelőssége volt Horthy Miklósnak Magyarország

* Ungváry Krisztián: *Horthy Miklós. A kormányzó és felelőssége 1920–1944*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2020. 224 p.

[1] A recenzió megírására a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával, a PD 128 500 azonosító számú „Jobboldali radikalizmus és konzervativizmus között. Horthy Miklós 1919–1931" című, NKFI alapból megvalósuló projekt keretében került sor.

[2] Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Corvina Kiadó, Budapest, 1998; Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005; Ungváry Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény, elbeszélés, utóélet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2015.

[3] Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Jelenkor Kiadó–OSZK, Pécs–Budapest, 2012.

sorsának alakulásában, különösen második világháborús szerepevállalásában és a magyar zsidóság tragédiájában". Ungváry rögtön le is szögezi, hogy munkája nem életrajz, „arra azonban alkalmas, hogy megállapítható legyen Horthy szerepe azokban a kérdésekben, amelyek döntő módon befolyásolták Magyarország lakóinak sorsát 1919 és 1945 között". (7–8.) A könyv címe és a második idézet azt ígéri, hogy az olvasó a Horthy-korszak egészére vonatkozóan kap egy képet a fővezér, majd a kormányzó felelősségét illetően. Ez így is van, azonban a szerző – mint a bekezdés elején olvasható idézetből kiderül – lényegében az 1941 és 1944 közötti időszakra koncentrál. Az 1919 és 1941 közötti időszakról csak körülbelül ötven oldal szól, ami a kötet egészének csak ötöde-negyede.[4] Sőt, ha az első bécsi döntést megelőző időszakot vesszük figyelembe, akkor az csupán tizenhét oldal, amely a könyv terjedelmének kevesebb mint egytizede. Az 1938-as, 1941-es esztendőt megelőző időszakról viszont ennél többet is lehetett volna írni. Amennyiben ez nem állt a szerző szándékában, akkor a címet kellett volna módosítani. Semmit sem vonna le ugyanis a kötet értékéből, ha az alcímben 1941 és 1944 szerepelne. Jelen formájában ugyanis többet ígér a kötet, mint amennyit valójában ad.[5] A magyar zsidóság sorsával összefüggő szövegrészek aránya – a második világháború időszakáról szóló fejezetekben – körülbelül kilencven oldal, ami a kötet egészének nagyjából negyven százaléka.

Ungváry – a kötet előszavában – így helyezte el a kormányzót a korabeli politikai rendszerben: „Horthy nem válogathatott: azt kellett kineveznie, aki a parlamenti mandátumok többségével rendelkezett (pontosan úgy kellett eljárnia, mint 1990 óta a magyar államfőnek)." (9.) A szerzőnek ez az állítása azonban nem állja meg a helyét. Az helytálló, hogy a miniszterelnöknek parlamenti többséggel kellett rendelkeznie. Azonban az, hogy az államfő „nem válogathatott", és úgy kellett eljárnia, mint a mai köztársasági elnököknek, már nem. Horthy ugyanis, mivel

[4] Elsősorban a 17. és 63. oldal közötti rész tárgyalja, illetve a későbbi fejezetekben elszórtan esik szó az 1941 előtti időszakról.

[5] A szerző *A Horthy-rendszer mérlege* című könyvében is aránytalanul mutatta be a korszakot.

a királyi jogkört ezen a téren nem korlátozta az 1920. évi I. tc., „elvileg szabadon, minden kötöttségtől mentesen, bárkinek adhatott kormányfői megbízást, de a törvényhozás elé már csak azok álltak, akik az előzetes tárgyalásokon biztosítani tudták maguknak a többségi párt(ok) támogatását".[6] A politikai rendszerben tehát a kormányzó volt a hatalom forrása, azonban kormányt csak az tudott alakítani, aki parlamenti többséggel is rendelkezett. Így ez a joga nem volt korlátlan, de még így is lehetőséget adott az akarata érvényesítésére. 1920 júniusában például, a kormánypártok javaslatot tettek a miniszterelnök személyére, azonban a kormányzó ezeket ignorálta, tehát „tudatosan próbált távolságot tartani a nemzetgyűlés két nagy pártjától".[7] Akkor Bethlen Istvánt kérte fel az új kormány megalakítására, aki azonban nem tudott megegyezni a két nagy párttal, így végül Teleki Pál lett a miniszterelnök. Azonban sem Bethlen, sem Teleki nem szerepelt a kormánypártok jelöltjei között.[8] A kormányfő tehát egyszerre volt felelős a törvényhozásnak és az államfőnek, de amíg a kormányzó figyelmen kívül hagyhatta a – parlamenti többséggel rendelkező – kormánypártok elképzeléseit, és felülírhatta a nemzetgyűlés, a képviselőház döntését a miniszterelnök leszavazását illetően (igaz, hogy az utóbbira csak 1938 novemberében, Imrédy Béla esetében került sor), addig a törvényhozás nem tehetett semmit, ha Horthy megvonta bizalmát a hivatalban lévő miniszterelnöktől (például Darányi Kálmántól, Imrédy Bélától, Bárdossy Lászlótól). Tehát egy kormányfőnek sem érte meg a kormányzó ellenében politizálnia. Ráadásul a kormányalakítások nem a választások után történtek: egyedül csak az 1920-as Simonyi-Semadam-kormány megalakulása állt összefüggésben a választásokkal. Ungváry tehát, anélkül, hogy bizonyítaná az állítását, rosszul értékeli a kormányzó mozgásterét, ami alapvető probléma egy olyan könyv esetében, amely a felelősségét kívánja bemutatni. Az olvasóban így az a benyomás alakulhat ki, hogy

[6] Püski Levente: *A Horthy-korszak parlamentje*. Országgyűlés Hivatala, Budapest, 2015. 329–332., 435–436.

[7] Püski Levente: *A Horthy-rendszer*. Pannonica, Budapest, 2006. 32.

[8] Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 157.

a kormányzónak nem volt érdemi szerepe a kormányalakítások folyamán. Horthy lehetőségei nem voltak korlátlanok, ez kétségtelen, de annyira szűk mozgástere sem volt, mint a szerző állítja. Ráadásul Ungváry gondolatmenete belső ellentmondást is tartalmaz, mert a fenti állításhoz kapcsolódva arról olvashatunk, hogy: „Horthy számos egyértelműen negatív figurát is kinevezett miniszterelnöknek vagy miniszternek", és „[k]inevezései […] többségében egyáltalán nem nevezhetők szerencsésnek". (9.) Ha a kormányzó úgymond „nem válogathatott", akkor miért is lenne felelős ezeknek a politikai szereplőknek a kinevezéséért?

A szerző a historiográfiai áttekintésben „az egyszerűség kedvéért" az 1990 után megjelent munkákkal foglalkozik. Ezt a döntését azonban nem indokolja meg, miközben az 1990 előtt megjelent munkák, akárhogy is viszonyulnak a volt kormányzóhoz, még ma is hatnak. Például az 1920 és 1944 között – a Horthy-kultusz termékeiként – megjelent Horthy-életrajzok ma is népszerűek, többet újra ki is adtak. Nemcsak a könyvben előforduló politikusi megszólalások tekinthetők közvélemény-formálónak, hanem olyan kiadványok is, amelyeket a szerző nem használt fel és/vagy nem említett meg. Tehát nemcsak a szerző által kiemelt könyvek befolyásolják az érdeklődők Horthy-képét. Ungváry el is ismeri, hogy a historiográfiai áttekintés nem ad teljes képet a Horthy-irodalomról. Dombrády Lóránd 1990-ben megjelent, *A Legfelsőbb Hadúr és hadserege* című könyve, amely 2012-ben bővített, javított formában újra megjelent, hiányzik a szakszerű történetírói munkák közül. Találó a szerzőnek az a megállapítása, hogy a Horthy Miklóst dicsőítő munkák lényegi jellemzője „az az attitűd, hogy a történetírásnak alapvetően »védőügyvédi« feladata van a »szélsőbaloldali« és »posztmarxista« támadásokkal szemben. Ez a metafora mutatja a szemléletmód korlátoltságát is: a védőügyvéd feladata a védenc felmentése, és eljárásban egyáltalán nem kell figyelembe vennie azokat a mozzanatokat, amelyek ügyfelére terhelők lehetnek, de a vádhatóság nem veti fel. Ezzel szemben a történészi feladat a minél teljesebb tényfeltárás és a teljes kép bemutatása – a metaforánál maradva: egy perben ez nem a védő és az ügyész, hanem a bíró feladata lenne". (11–12.) Bár Ungváry is fűz lényeges megjegyzést ehhez a hasonlathoz,

azonban úgy vélem, hogy a történész feladata nem a bíróval, hanem inkább a nyomozóval azonosítható. A bíró ugyanis felment vagy ítél a bizonyítékok alapján, míg a nyomozó összegyűjti az ügy feltárásához szükséges információkat. A történész nyomoz, az olvasó pedig ítél – szerintem.

Ungváry Krisztián tehát mindenekelőtt Horthy Miklós felelősségével foglalkozik, elsősorban az őt felmenteni szándékozó interpretációkkal vitatkozik. Célja, hogy az eddigi kutatási eredmények alapján bemutassa a kormányzó mozgásterét, választási lehetőségeit és a döntéseit befolyásoló tényezőket. A szerző leszögezi, hogy „méltányosan, a saját korában érvényes jogi és politikai elvárások és lehetőségek tükrében kívánom bemutatni Horthy Miklóst". (15–16.) Lássuk tehát, hogyan is végezte el a szerző ezt a feladatot? (Azután, hogy a miniszterelnökök kinevezését nem sikerült a korszak jogi és politikai keretei között megfelelően elhelyezni.)

Az 1919 és 1938 közötti időszakra vonatkozóan a szerző elsősorban Horthy Miklós hatalomra kerülésével és a konszolidáció folyamatával foglalkozik. Az olvasó összetett, többé-kevésbé pontos képet kap – Horthy Miklós szemszögéből – erről az időszakról. Amennyiben nagyobb terjedelem jutott volna a kötetben erre a periódusra, akkor az állításom talán még inkább helytálló lenne. A hatalomra kerülés és a fehérterror kapcsán a lényeges információkat, ugyan röviden, de megtalálja az olvasó. Az országos politikai hatalom megszerzése elsősorban azért sikerült neki, mert „az antanthatalmak képviselői elfogadták őt". (17.) Ez kétségtelen. Ennek ellenére erről nem sokat tudunk meg, mivel a szerző alapvetően a terrorra helyezi a hangsúlyt. Ungváry a fővezér „döbbenetes érzéketlenségéről" (18.) ír ezzel kapcsolatban, amit nem is vitatok, de az hozzátartozik a képhez, hogy Horthy és a radikális jobboldali környezete katonaként gondolkodott, pacifikálandó, megszállt területnek tekintette a nemzeti hadsereg ellenőrzése alatt álló országrészeket. Tehát a háború folytatásaként élték meg azt, ami, például 1919 őszén, Magyarországon történt.

Nem vitatható, hogy a fővezér és környezetének katonai diktatúrára vonatkozó tervei elsősorban az antant magyarországi

képviselőinek határozottan nemleges állásfoglalása miatt nem valósultak meg. Ebben tehát nem a fővezérnek, hanem nekik volt kulcsszerepük. Azonban az, hogy „Horthy konszolidációs érdemei igencsak relatívak", már vitatható megállapítás. (22.) Ugyanis Horthy tudomásul vette az antant döntését, és Thomas Hohler brit diplomata, Teleki Pál, Bethlen István hatására belátta, hogy az ország érdeke a mielőbbi konszolidáció. Ennek részeként pedig kormányzóként eltávolodott a fajvédő, jobboldali radikális környezetétől. Ezt akkor is el kell ismerni, akkor is a javára kell írni, ha fővezérként még ezzel ellentétes törekvései voltak. Sőt: pontosan ez jelzi, hogy képes volt megváltozni, alkalmazkodni a realitásokhoz. Ez például Prónay Pálnak egyáltalán nem ment, Horthy Miklósnak azonban igen. Ezt elvitatni tőle – megítélésem szerint – méltánytalan. A bethleni konszolidációban a kormányzónak „szinte semmi szerepe nem volt – leszámítva a szélsőjobb visszaszorításának támogatását és az uralkodó visszatérésének megakadályozását" – olvashatjuk. (26.) Már maga az állítás is ellentmondásos: Horthy fenti két tette ugyanis jóval több, mint a „szinte semmi". Ráadásul a kormányzó nevezte ki Bethlen Istvánt, akiben egyre inkább, idővel pedig már maximálisan megbízott, támogatta őt. Ungváry azt írja a 28. oldalon, hogy „Horthy megtehette volna, hogy Bethlennel szemben 1923-ban a miniszterelnökkel szembeforduló fajvédőkre támaszkodik". Ez egyrészt ellentmond annak, hogy a kormányzó „nem válogathatott" a kormányfők kinevezésekor, sőt annak is, hogy „szinte semmilyen" szerepe nem volt a konszolidációban. Ezzel kapcsolatban ugyan elismeri Ungváry, hogy a kormányzó megváltozott, de a szerepfelfogását és politikai nézeteit érintő változásokat mégsem mutatja be részletesen, ráadásul szerinte „nem bölcs mérlegelés, hanem ösztönös és zsigeri döntés alapján állt miniszterelnöke mellé". (29.) A bölcs jelzőt én sem használnám Horthy Miklóssal kapcsolatban, de úgy érzem, hogy Ungváry a konszolidáció kapcsán azt is elvitatja tőle, amit nem kellene. Ugyan nem a kormányzó volt az, aki megmondta a kormányfőnek, hogyan is konszolidálja az ország helyzetét, hanem éppen fordítva, a miniszterelnök tett ennek részleteire javaslatot, ami-

ket az államfő elfogadott. Mégis, honnan lehet(ne) tudni, hogy a kormányzó „ösztönös és zsigeri döntést" hozott?

Ungváry Krisztiánnak az 1920-as évekkel ellentétben pontosabban sikerült a kormányzó szerepét Gömbös Gyula miniszterelnöksége kapcsán bemutatnia. Egy megállapítására azonban itt is utalnék: „Csak azért nem menesztette Gömböst, mert tudomására jutott, hogy súlyos beteg". (32.) Megint csak: ha a szerző szerint Horthy „nem válogathatott" a kormányfők személyét illetően, akkor mégis hogyan tudta volna Gömböst leváltani?[9] Mindenesetre abban Ungvárynak igaza van, hogy Gömbös miniszterelnökségének utolsó évétől kezdve a kormányzó „egyre inkább az alkotmányosság őreként lépett fel, és ez mindenképpen mellette szól". (34.)

A fentiek mellett – az *Államfői teljesítmény békeidőben* című fejezetben – a háborúba lépéshez vezető út bemutatása hangsúlyos. A bel- és külpolitikai kontextus érzékeltetése megfelelő, így összességében Horthy Miklós szerepének elemzése is reális. Nem vitatható, hogy a kormányzó nyilatkozatai, nyilvános megszólalásai hozzájárultak a trianoni békeszerződés revíziójával kapcsolatos közhangulatért, a „mindent vissza" illúziójáért. Az azonban már némiképpen túlzó, hogy: „Ha létezett olyan személy, aki kellő tekintéllyel rendelkezett ahhoz, hogy helyesebb irányba alakítsa a közhangulatot, akkor az Horthy volt." (36.) A miniszterelnökök és az egyházi vezetők például ebben ugyanolyan hatásos szerepet játszhattak volna. Ezt a kissé túlzó megállapítást a szerző árnyalja is: „Mindez persze nem jelenti azt, hogy Trianon etnikai alapú revíziójának elfogadtatása könnyű feladat lett volna, csupán annyit, hogy lehetett, sőt szükséges lett volna próbálkozni vele." (37.) Itt az az egyik fő állítás, hogy az 1938 és 1941 közötti revízió idején a politikai elit, így a kormányzó is, többször is „elveszítette józan politikai ítélőképességét", miközben Horthy „máskor sokkal higgadtabban is tudott viselkedni". (38–39.) Az önmérséklet hiányának fő oka, mint a szerző jelzi is, az irre-

[9] Ez a kérdés Imrédy Béla kapcsán is indokolt. Teleki Pál kinevezéséről ezt olvassuk: a kormányzó „új választottja". (47.) Bárdossy László esetében pedig ezt: „kereshetett volna olyan személyt is". (63.) Azaz ezekből is egyértelmű, hogy Horthy „válogathatott".

denta és a Horthy-kultuszban található meg. Az átgondoltabb és higgadtabb magatartásra vonatkozóan – az eddigi kutatási eredményekre támaszkodva – az 1938-as csehszlovák válságot említi példaként Ungváry. Ugyanakkor a magyar–csehszlovák tárgyalások kapcsán megjegyzi, hogy a magyar önmérséklet hiányáért „egyértelműen Horthy tehető felelőssé". Ezt az állítását azonban nem bizonyítja, miközben igaza van abban, hogy ha a magyar delegáció „nem ragaszkodik foggal-körömmel a nem magyar többségű városokhoz", akkor „tartósabb határrendezést lehetett volna elérni". (44.) Kárpátalja visszaszerzése kapcsán – számos megalapozott állítása között – ez is olvasható: „Az pedig, hogy az ügyben Horthy teljesen mást mondott a német, és mást a brit, illetve amerikai diplomatáknak, igazmondására sem vet különösebben jó fényt". (46.) Nem érthető, hogy emiatt miért kell a kormányzót kritizálni: ugyanis a diplomáciának pont az a lényege, hogy a politikai szereplők, a diplomaták – Horthy egyértelműen az első kategóriába tartozik – csak annyit mondanak egy másik állam képviselőjének, amennyi indokolt, vagy azt, amit a tárgyalópartner hallani akar, tehát amivel az illető leginkább meggyőzhető. Vagy Ungváry Krisztián szerint a diplomaták és a politikusok mindig igazat mondanak?

Magyarország háborúba lépésének másik oka a területi revízióra törekvő külpolitika mellett – a kormányzó szerepére koncentrálva – Horthy Miklós antibolsevizmusa volt. Nem véletlen tehát, hogy ennek külön alfejezetet szentelt a szerző. Ebben ugyan nem a kormányzó nézeteit mutatja be, hanem azt, hogy azok miként befolyásolták a döntéseit a korszakban. Erre példaként Bethlen István miniszterelnöksége időszakából a Szovjetunióval történő kapcsolatfelvételi kísérlet említhető, amit a kormányzó határozottan ellenzett. A hangsúly azonban a második bécsi döntésre helyeződik. Azért, mert 1939 és 1941 között a náci Németország és a Szovjetunió szövetséges viszonyban volt, így akár Moszkvát is be lehetett volna vonni az új magyar–román határ megállapítására vonatkozó döntési folyamatba. Ezzel elérhető lett volna egy több lábon álló határváltozás. Ez azonban „Horthyban fel sem merült", mert „hallani sem akart arról, hogy bármit közösen intézzen azzal a hatalommal, amelyet talán a leginkább gyű-

lölt – miközben hasonló erkölcsi aggályai a náci Németországgal szemben nem voltak". (53.) Márpedig lehettek volna, teszi hozzá joggal Ungváry. Horthy Miklós a náci ideológiával és politikával nem tudott és nem is akart azonosulni, de mivel a németekben – történelmi okokból is – szövetségest látott, akik segítik Magyarországot Trianon revíziójában, így csak szűk, bizalmas körben adott hangot a „Hitlerrel kapcsolatos komoly aggodalmainak". (54.) Ezen a ponton visszautalnék a kormányzó „igazmondására" vonatkozó megjegyzésemre: nem az a probléma, hogy a kormányzó mást mondott eltérő tárgyalási pozícióban, hanem az, hogy sok esetben a tettei sem voltak következetesek. Horthy ugyanis számos kérdésben teljes joggal kritizálta a szovjet rendszert, de ezek – például az emberi jogok vagy éppen a kereszténységhez való viszony kapcsán – a náci Németországgal szemben is helytállók voltak. Amíg azonban Németországgal szemben elnéző volt, aggodalmai nem befolyásolták érdemben a döntéseit, addig a Szovjetunióval kapcsolatban teljes mértékben. Nem a szavak és a tettek közötti ellentmondások miatt indokolt egy politikai szereplőt, így Horthy Miklóst kritika alá vonni, hanem a tettek és a tettek közötti összhang hiánya kapcsán. Erre ráadásul Ungváry is utal: „A kormányzó csapongó lelkivilágából adódóan azonban ezt a beállítottságot [az angolszász orientációt] nem követték konzekvens intézkedések." (58.) Nem hiszem, hogy a „csapongó lelkivilága" a helyes kifejezés, inkább az, hogy hajlamos volt nem gondolni végig bizonyos döntéseit.

Az 1941 júniusa és 1944 októbere közötti időszakról szóló fejezetben a szerző részletesen mutatja be a Szovjetunió elleni hadba lépés körülményeit. Meggyőzően érvel amellett, ugyan nem először a magyar történészek közül,[10] hogy a kormányzó nem gondolta át, nem vizsgáltatta ki alaposan Kassa bombázását és a rahói vonat elleni támadás körülményeit. Igaza van a szerzőnek abban, hogy az 1920. évi XVII. tc. értelmében 1941. június 26-án nem állt fenn a „közvetlen" és „fenyegető" veszély Magyarországra nézve. (69–70.) Ráadásul 1941. április 7-én

[10] Romsics Ignác: Magyar történeti problémák, 1900–1945. In: Uő: *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről.* Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 329–333.

negyvenkét jugoszláv repülőgép tizennégyszer támadott meg határ menti magyar célpontokat. A kormányzó akkor „mégsem nyilvánította ki a hadiállapot beálltát – holott ez a támadás tízszer akkora erőkkel történt, mint 1941. június 26-án." (70.) Emellett rendszeresek voltak a magyar–román határon a határsértések, a román katonák által provokált összetűzések. A kormányzó egyik ilyen esetben „sem élt a hadiállapot kinyilvánításának jogával". Mi volt mégis más 1941. június 26-án? Az, hogy a kormányzó által gyűlölt Szovjetunióról volt szó, és „maga is le akart csapni az első ürügyre" – írja Ungváry. (71.) Ez a kormányzói döntés is kiválóan megvilágítja a Horthy Miklós magatartásában kimutatható következetlenségeket. Ungváry – miközben pontosan értékeli a kormányzó szerepét – egy fontos tényezőt mégsem említ. Mégpedig azt, hogy Magyarországnak esélye sem volt kimaradni a világháborúból. Ugyanis: „[…] ennyi évtized távlatából nem nehéz meglátni, hogy akkor és úgy nem kellett volna ezt a szörnyen rossz lépést megtenni. Nem szeretnénk félreértetni: abban a geopolitikai helyzetben, s azzal a Berlin iránti lekötelezettséggel, s azzal a mindinkább szélsőjobb felé csúszó társadalommal nem lehetett elkerülni a háborúba történő belesodródást."[11] Amíg tehát a német megszállás és a magyar zsidóság deportálása elkerülhető lett volna, addig a hadba lépés nem.[12] Ez semmit sem von le abból, hogy június 26-án Horthy átgondolatlan döntést hozott, amit valószínűleg maga is megbánt. Lehetett volna még várni a hadba lépéssel, addig, amíg Hitler ezt nem követeli a magyar kormányzattól. Horthy felelőssége tehát nem az, hogy az ország hadviselő fél lett, hanem az, hogy önként, minden kényszerítés nélkül lett azzá.[13] Azaz: a kormányzó értelmetlenül járult hozzá ahhoz, hogy az ország mozgástere tovább szűküljön. Ez a fo-

[11] Pritz Pál: 20. századi magyar külpolitika. In: Uő: *Az objektivitás mítosza? Hazánk és a nagyvilág. 20. századi metszetek*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2011. 43.

[12] Deák István gondolatmenetét ismerteti Karsai László: Horthy Miklós (1868–1957). Legendák, mítoszok és a valóság. *Beszélő,* 2007/3. 83.

[13] Ezért sem érthető Ungvárynak az a megállapítása, amely szerint: „Horthy az első számú felelőse Magyarország háborúba sodródásának és ezzel Magyarország 20. századi katasztrófájának." (201.)

lyamat azonban a szakirodalomból ismert, ehhez Ungváry csak néhány új szemponttal járul hozzá.

Kállay Miklós miniszterelnökségének a szerző csak néhány mondatot szentel. Ez szintén kifogásolható, mert ezzel kapcsolatban is lehetett volna írni Horthy Miklós szerepéről, mivel Kállayt támogatta a kormányzó, az akkor már finoman szólva sem baráti kormánypárttal szemben is. Az 1942 és 1944 tavasza közötti két év helyett Ungváry inkább az 1944 őszi átállási kísérlettel foglalkozik. Megállapítása, amely szerint a rosszul előkészített kísérlet kudarca több okra vezethető vissza, összhangban van a szakirodalommal, például Thomas Sakmyster Horthy-életrajzának releváns részével.[14] Helytálló, hogy „nem lenne igazságos kizárólag Horthy nyakába varrni a kiugrás csődjét". (83.) Az okok közül Ungváry azt emeli ki, ennyiben a hangsúlyokat tekintve eltér attól, ami Sakmyster könyvében olvasható, hogy a kormányzónak Husztra, Kiskunhalasra vagy Kecskemétre kellett volna utaznia, mert ebben az esetben a kormányzó a szovjet vonalakhoz közel, magyar katonai erők mellett nagyobb sikerrel kísérelhette volna meg az átállást. A siker ebben az esetben sem volt garantált, de kétségtelen, hogy nagyobb lett volna rá az esély. (A szerző amúgy feltűnően sok feltételezésnek ad helyt az átállási kísérlet kapcsán.)

A könyv utolsó előtti fejezete Horthy Miklós fajvédő nézeteiről szól. Ungváry Krisztián fajvédelmen lényegében a kormányzónak a németekhez és a zsidósághoz való viszonyát érti. Miközben Vonyó József és Gyurgyák János kutatásai alapján tudjuk, hogy a fajvédelem egy ennél összetettebb politikai program, mentalitás, amely nem merült ki kizárólag az antiszemitizmusban és a németellenességben.[15] Vonyó így ír erről: „[…] a Gömbös által az 1920-as években vallott és képviselt fajvédelem – a közkeletű beállításokkal szemben – nem azonos az antiszemitizmussal. […] Ez gondolatrendszerének csupán egyik, kirekesztő jellegű

[14] Thomas Sakmyster: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944*. Helikon Kiadó, Budapest, 2001. 331–349.

[15] Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2018; Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Osiris Kiadó, Budapest, 2012.

(mondhatjuk: negatív aspektusú) eleme. Gömbös mindig ez elé helyezett egy másik (pozitív aspektusú) elemet: a magyar faj minden tekintetben történő erősítését, pozícióinak, lehetőségeinek biztosítását. Az utóbbi célok forrásait és kereteit azonban jelentős részben csak az általa támadott zsidóság rovására látta biztosíthatónak. A két elem ezért elválaszthatatlan egymástól, együtt alkotja a fajvédő politika lényegét".[16] Természetesen Horthy és Gömbös közé nem tehető egyenlőségjel, de azt tudjuk, hogy utóbbi jelentős hatással volt az előbbire. Tehát ha fajvédelemről beszélünk, akkor ezt Horthy kapcsán is összetettebben szükséges elemezni. Erre nyilván nincs olyan mértékben lehetőség, mint Bajcsy-Zsilinszky Endre, Szabó Dezső stb. esetében, akik a kormányzóval ellentétben politikai gondolkodók voltak, míg az államfő csak hasznosította nézeteik egyes elemeit. Ennek ellenére Horthy fajvédő nézetei sem csak az antiszemitizmusból álltak. A Vitézi Rend, amelyről Ungváry csak röviden ír, ennek egyik példája: jutalmazni a katonákat és az ellenforradalmárokat, miközben zsidó származású személy nem lehetett a tagja. De lehet utalni a nemzeti egységgel kapcsolatos gondolataira, eugenikai nézeteire és a kívánatos politikai rendszerről kifejtett álláspontjára. Az kétségtelen, mint a könyv szerzője is megállapítja, hogy „nehéz feladat a kormányzó kusza értékrendjének rekonstruálása". (112.) Erre a szerző nem is tesz kísérletet, csak néhány példát említ (eugenika, diktatórikus törekvések, tervgazdaság). Szisztematikus elemzésre nem törekedett.[17] Ezzel szemben a numerus clausus törvényről hosszasan ír (hét oldal), miközben az erről szóló fejezetben Horthy neve körülbelül csak öt alkalommal fordul elő, amiből például kiderül, hogy „az ügy ötletgazdája nem Horthy volt, bár az is igaz, hogy a kormányzó a javaslattal egyetértett". (105.) Ezzel a megállapítással teljes mértékben egyet is értek, azonban emiatt a kevesebb több lenne. Az 1938 utáni zsidóellenes törvényekről szóló alfejezet terjedelme megfelelő, arányos, a megállapításai pedig helytállók: a kormányzó egyetértett

[16] Vonyó József: I. m. 234.

[17] Erre amúgy lett volna lehetőség, mert a korabeli sajtóban Horthy Miklós szinte mindegyik nyilvános megnyilvánulása megtalálható. Ehhez lásd Turbucz Dávid: Horthy Miklós beszédei 1919–1923. *Századok,* 2020/1. 183–208.

a diszkriminatív törvényekkel, azonban időnként megfogalmazta ellenérzéseit is, viszont a szavait – az addigra már kiterjesztett halasztó erejű vétójoga ellenére – tettek már nem követték.

Az utolsó fejezet a német megszállás időszakáról szól. Nyugodtan tekinthetjük ezt a könyv legfontosabb fejezetének: egyrészt, mert ez a leghosszabb, a kötet harminchat százalékát kitevő rész, másrészt, mert jelenleg Horthy Miklósnak a német megszállás alatti tevékenysége áll a szakmai és közéleti viták középpontjában. Ungváry Krisztián elsőként a kormányzói mentesítések kérdésével foglalkozik. Ezzel kapcsolatosan új kutatási eredmények is olvashatók, ugyanis részletesen és pontosan eddig ez a kérdés nem került feldolgozásra. A kormányzó eleinte nem is foglalkozott a mentesítésekkel, valószínűleg azért nem, mert „az egész ügy nem is érdekelte igazán". (123.) Június folyamán változott csak meg a hozzáállása, amely – és Mester Miklós államtitkár tevékenysége – eredményeként augusztusra kétezerszáztíz, majd később még közel hatezer fő kapott kormányzói mentesítést a zsidótörvények hatálya alól, azonban ezek jelentős részét a nyilas hatalomátvétel érvénytelenítette. A könyvben a kormányzónak a magyarországi németséghez való viszonyáról is olvashatunk új kutatási eredményeket: mindenekelőtt az SS-toborzások, az államfő németellenes megnyilvánulásai és a németek esetleges – háború utáni – kitelepítésének támogatása kapcsán.

A magyar zsidók mentesítéséről szóló részt követően tér rá a szerző arra a kérdésre, mit is tudott a kormányzó a zsidók sorsáról, a náci zsidópolitikáról. A szerző – összhangban az eddigi kutatási eredményekkel (Thomas Sakymster, Karsai László, Fóris Ákos, Gellért János, Gellért Ádám és e sorok írója) – amellett érvel, hogy „Horthy, ha nagy vonalakban is, de tisztában volt Hitler céljaival, tehát nem lehetett kétsége afelől, hogy a náci Németország milyen sorsot szán a zsidóságnak. Azt nem feltétlenül tudta, hogy a zsidóságot milyen technikai módszerekkel semmisítik meg, de abban biztos lehetett, hogy a német vezetés a zsidók fizikai megsemmisítésére törekszik". (141.) Új kutatási eredmények ezzel kapcsolatban nem olvashatók a könyvben. Ez helytálló a kormányzónak a magyar zsidóság gettósítása és de-

portálása kapcsán tanúsított magatartásáról leírtakra is: a szerző tehát lényegében megismétli a szakirodalomból eddig is ismert adatokat és megállapításokat. Ennek lényege, hogy a kormányzó, bár tudta, milyen sorsot szánnak a nácik a zsidóságnak, egy ideig mégsem lépett fel a deportálásuk ellen. Úgy gondolta ugyanis, hogy a magyar zsidók deportálása elkerülhetetlen, ha Magyarország vissza kívánja szerezni szuverenitását, tehát „ez az ára a német megszállás megszüntetésének." (151.)

A zsidóság sorsát érintő döntésektől a kormányzó azért maradt távol, amennyire lehetett, mert nem tudott azonosulni a náci zsidópolitikával, azonban a kormány és a közigazgatás által végrehajtott zsidóellenes intézkedéseket megakadályozni sem akarta. Ennek ellenére számos más kérdésben hallatta a hangját: Ungváry megfogalmazása szerint „rengeteg dologba beleszólt". A kormányzó tevékenysége kapcsán néhány ismert és nem, vagy kevésbé ismert példát említ is, amelyek jól mutatják, hogy ugyan „az ország szuverenitása súlyosan korlátozott volt, de még ekkor sem veszett el teljesen". (163.) Ezt az is jelzi, hogy Horthy képes volt július elején leállíttatni a deportálást. Az erről szóló fejezet alapvetően összhangban van a releváns szakirodalom állításaival, bár a kormányzó döntését és motivációit illetően néhány ponton Ungváry másképpen fogalmaz, és mást hangsúlyoz. Mindenekelőtt azt emeli ki, hogy a kormányzó „csak a magyar hatóságok részvételét és csak a zsidóság egy részének deportálását tiltotta meg". (186.) Ennek ellenére kétségtelen, hogy a magyar zsidóság deportálása július elején leállt. Horthy Miklós „legkésőbb július 4. körül aktivizálódott, és ekkor már fegyveres erőt is mozgósított". A Koszorús Ferenc parancsnoksága alatt álló 1. páncéloshadosztály egységei július 6-án viszont csak olyan stratégiai pontokat szálltak meg Budapesten, amelyeknek nem sok köze volt az elővárosokban zajló deportáláshoz. Emiatt „az égvilágon senki sem akadályozta a csendőrséget abban, hogy még három napon át deportálhassanak". Ez azt jelenti, hogy „a kormányzó által elrendelt Koszorús-féle akciónak tehát nem célja, hanem következménye volt a zsidóság további deportálásának leállítása". (194.) Ungváry szerint tehát a kormányzó egy esetleges – ellene irányuló – puccs megakadályozására törekedett,

aminek eredményeként a deportálás folyamata leállt. Thomas Sakmyster – szintén utalva arra, hogy a kormányzót egy állítólagos puccs híre is befolyásolta – mindezt így értékelte: „Horthy fellépése példa nélkül áll a Holocaust történetében: a kormányzón kívül soha, egyetlen vezető sem tudott katonai erők bevetésével fenyegetődzve véget vetni a zsidók deportálásának”.[18] Ungváry szerint tehát a kormányzó elsősorban a saját hatalmát kívánta megvédeni, és nem a zsidóságot megmenteni, míg Sakmyster azt, hogy Horthy a fegyveres erő jelenlétével is nyomást kívánt gyakorolni a deportálások leállítása érdekében.[19] Úgy vélem, hogy a kormányzót kétségtelenül motiválták az ellene szerveződő állítólagos puccsról szóló hírek, azonban emellett – június végén, július elején – ténylegesen is véget kívánt vetni a deportálásnak. Szakított tehát azzal a politikai stratégiával, hogy a legfontosabb cél a német megszálló katonai erő kivonulásának elérése, aminek minden mást alárendelt. A főváros környékén végül július 9-én állt le a deportálás.

Ungváry Krisztián az összegzésben – bár más témákat is érint – elsősorban Horthy Miklós német megszállás alatti tevékenységét értékelte. Szerinte „a német megszállás után a kormányzó politikai és morális értelemben is csődöt mondott”. (204.) Ugyanis a megszállás ellenére is volt mozgástere, igaz, hogy korlátozottabb, mint azt megelőzően, de mégis volt, amivel kapcsolatban több példa is említhető (az új kormány kinevezése vagy éppen a deportálások leállíttatása). Ungváry kitér arra a kérdésre is, hogy mi lett volna, ha Horthy lemond március 19-én. Erre a kérdésre igen nehéz válaszolni, már ha egyáltalán lehet. Az kétségtelen, hogy ha lemond, akkor nem tudta volna a döntéseket befolyásolni. Azonban ez egy igen erős jelzés lett volna a társadalom, a közigazgatás felé, mivel huszonöt éven át a magyarság vezérének és szimbólumának számított a személye körüli vezérkultusz eredményeként. Ebben az esetben március 19-én véget ért volna a Horthy-korszak, egyértelmű lett volna, hogy az 1944. március 19. előtti és utáni világ között nincsen folytonosság. Ha a kor-

[18] Thomas Sakmyster: I. m. 326.

[19] A szakirodalomban olvasható ezzel kapcsolatos további megállapítások ismertetésére itt nincsen lehetőség.

mányzó lemondott volna, akkor a közigazgatás – feltehetően – jóval kisebb hatásfokkal működött volna. Márpedig a németek nem rendelkeztek kapacitással arra, aminek végrehajtását elvárták a kormánytól. Erre Ungváry is joggal hívja fel a figyelmet. Arra azonban már nem utal, hogy a Horthy-kultusznak milyen jelentős szerepe volt a korszakban, így 1944 folyamán is.[20] A magyar közigazgatás azért is tudott hatékonyan működni a megszállás után, mert a kormányzó a helyén maradt, ami azt sugallta, hogy minden rendben, a német csapatok bevonulása semmi olyasmit nem jelent a magyar állam működése szempontjából, ami miatt nem kellene teljesíteni a megszállók elvárásait. A kérdés természetéből fakadóan senki sem tudja megmondani, hogy a kormányzó lemondása után hány magyar zsidó deportálására került volna sor. Úgy vélem továbbra is, hogy Horthy Miklósnak le kellett volna mondania. Abban az esetben lehetne a kormányzó lemondásának elmaradását jó döntésnek értékelni, ha mindent megtett, de legalábbis mindent megpróbált volna minden magyar állampolgár védelme érdekében.

Ungváry Krisztián könyve, bár számos pontatlanságot, tovább árnyalható megállapítást tartalmaz, fontos és vitára ingerlő munka, amely a történészek körében minden bizonnyal nem marad visszhang nélkül. A történettudomány képviselőinél tágabb körben, a magyar közéletben csak remélni lehet, hogy hasonló fog bekövetkezni. Pontosabban: bízom abban, hogy a higgadt és kulturált reakciók lesznek többségben. Mivel a könyv, műfaját tekintve, tudományos ismeretterjesztő munka, így a célközönség elsősorban nem a történészek közössége, hanem a téma iránt érdeklődők köre. Ungváry Krisztián könyve – bizonyos mértékben – emlékezetpolitikai munka, amit jól jeleznek a kötetben előforduló mai kormánypárti politikusoktól származó idézetek, és azok cáfolata. A könyv emlékezetpolitikai jellegével is magyarázhatók az említett pontatlanságok, ahogyan az is, hogy a szerző alapvetően negatív képet rajzolt Horthy Miklósról. Önmagában a negatív összkép még nem probléma, de az már igen, hogy Ungváry több

[20] Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz 1919–1944*. MTA BTK TTI, Budapest, 2015. 285–290.

esetben – nem méltányosan – olyan érdemeket is elvitatott Horthy Miklóstól (például a bethleni konszolidáció kapcsán), amelyeket a források alapján el kellene ismerni. Ennek ellenére ezt a könyvet el kell olvasni, át kell gondolni és össze kell vetni a többi releváns, szakszerű publikációval. Ungváry Krisztián könyve, mint minden más hasonló publikáció, kritizálható és kritizálandó is, azonban azon munkák közé tartozik, amelyek közelebb viszik az érdeklődőket Horthy Miklós jobb megismeréséhez.

*Turbucz Dávid*